

Rabobank

De Kracht van Arnhem

Economisch presteren 2009 en verwachtingen tot 2012

September 2010

Voorwoord

Het jaar 2009 was in economisch opzicht een bijzonder jaar. Tijdens de recessie kromp de Nederlandse economie met maar liefst vijf procent. De recessie van 2009 gaat daarmee de boeken in als de hevigste sinds de jaren dertig in vreedstijd. De gevolgen van de krimp zijn overal in Nederland voelbaar, ook bij klanten van onze bank en ondernemend Arnhem in brede zin. De winst, de investeringen en de toegevoegde waarde van het bedrijfsleven namen af, evenals de werkgelegenheid in onze stad. Tegelijkertijd zien wij ondernemers ook kansen pakken en helpen wij hen deze te realiseren.

Om klanten, ondernemers en lokale bestuurders meer inzicht te bieden in de ontwikkeling van de Arnhemse economie, heeft Rabobank Arnhem en Omstreken de onderzoekers van de afdeling Kennis en Economisch Onderzoek (KEO) van de Rabobank gevraagd om de Arnhemse economie onder de loep te nemen. De prestaties van het Arnhemse bedrijfsleven in 2008 en 2009 zijn geanalyseerd en daaruit blijkt dat de recessie goed voelbaar is geweest in Arnhem. Maar, om vast een tipje van de sluier op te lichten, Arnhem heeft het ondanks de slechte economische omstandigheden relatief goed gedaan. Daarnaast werpen de onderzoekers een blik op de nabije toekomst. Wat mogen we verwachten in 2010 en 2011? Kunnen we spreken van herstel? Het onderzoek geeft antwoord op deze vragen.

Als Rabobank voelen wij ons nauw betrokken bij onze omgeving. We zijn ervan overtuigd dat we samen meer bereiken dan alleen en leveren hier graag een bijdrage aan door lokale partijen samen te brengen en te verbinden. We hopen dan ook dat het onderzoek een toevoeging is op de bestaande economische kennis van onze stad en dat het u helpt om samen met ons de kracht van Arnhem nog verder te vergroten. Ik hoop van harte dat u het onderzoek met interesse zult lezen.

René Jansen
Directeur Bedrijven
Rabobank Arnhem en Omstreken

Inhoudsopgave

1	Het economisch presteren	4
1.1	Bergop gaat langzamer dan bergaf	4
1.2	De economie van Arnhem.....	5
1.3	Over de Regionaal-Economische Thermometer.....	7
1.4	Thermometerstand	9
1.5	Economische groei.....	12
1.6	Economische kracht.....	14
2	Verwachtingen tot 2012	17
2.1	Banenverlies in Arnhem valt mee	17
2.2	Werkloosheid neemt toe.....	19
2.3	Productievolume herstelt in 2010 en 2011	20
	Tot besluit	22
	Goede economische prestatie	22
	Lichtpuntjes aan de horizon	22
	Is Arnhem immuun voor conjunctuur?	22
	Bijlagen	24
	Definities economische thermometer.....	24
	Literatuur	24
	Colofon	25

1 Het economisch presteren

Dit hoofdstuk behandelt de economische prestaties van het bedrijfsleven in Arnhem. De rapportcijfers die daarbij worden gepresenteerd, zijn relatieve cijfers en moeten worden gelezen tegen de achtergrond van de huidige macro-economische context. Dit is altijd van belang, maar zeker in de huidige tijd. Voordat dit hoofdstuk ingaat op de economische prestatie van Arnhem, wordt om die reden een beeld geschetst van de huidige economische stand van zaken.

1.1 Bergop gaat langzamer dan bergaf

Na een aantal jaren van hoge economische groei gooide de kredietcrisis in 2008 roet in het eten. In de loop van 2008 was nog sprake van een geleidelijke afkoeling van de reële economie. Maar in het laatste kwartaal van dat jaar werd de Nederlandse economie meegetrokken in de vrije val van de wereldhandel. Daarmee kwam abrupt een einde aan de periode van hoogconjunctuur en sloeg de zeer uitbundige groei van de Nederlandse economie om in een forse krimp.

De afgelopen recessie was de hevigste sinds de jaren dertig in vreedstijd. De economie werd in totaal meer dan 5 procent kleiner. Sinds medio 2009 klimt onze economie weer langzaam uit het dal en kunnen we spreken van een voorzichtig en broos herstel. Voorzichtig omdat de groei beperkt is. Broos omdat de duurzaamheid ervan onzeker is.

De Nederlandse economie groeide zowel in het derde als in het vierde kwartaal van 2009 met 0,6 procent. De groei werd vooral gedragen door de toegenomen export als gevolg van de opleving van de internationale handel. In het eerste kwartaal van 2010 bedroeg de groei 0,5 procent, in het tweede kwartaal zelfs 0,9 procent. In het tweede kwartaal van 2010 zijn vooral de investeringen fors gestegen (3 procent), doordat de industrie weer aantrekt. Een groot deel van die investeringen komt waarschijnlijk uit het buitenland. Dit verklaart ook waarom de invoergroei relatief groot was ten opzichte van de uitvoergroei, waardoor de buitenlandse handel een negatieve bijdrage leverde aan de economische groei.

De consument haakt nog niet echt aan en blijft de kat uit de boom kijken. Hoewel de werkgelegenheid weer langzaam oploopt, is de werkloosheid hoger dan voor de recessie. Dit creëert onzekerheid en heeft impact op de koopkracht en een neerwaarts effect op de consumptiebestedingen. Ook het economisch beleid van de komende kabinetsperiode speelt een grote rol in de onzekerheid. Dat er bezuinigd gaat worden is zeker. Dat de consument dit zal voelen in zijn portemonnee ook. Maar op welke terreinen, in welke mate en in welk tempo dat zal gebeuren, is nog de vraag. Dit kweekt voorzichtigheid, wat we onder meer terugzien in de toenemende spaartegoeden. Bovendien moet niet alleen de Nederlandse overheid bezuinigen. Probleemlanden als Griekenland, Ierland, Portugal en Spanje zijn gedwongen om dit jaar al het tekort op de overheidsbegroting terug te dringen. De andere Europese overheden volgen volgend jaar. Voor een open economie als die van ons zijn dat essentiële ontwikkelingen.

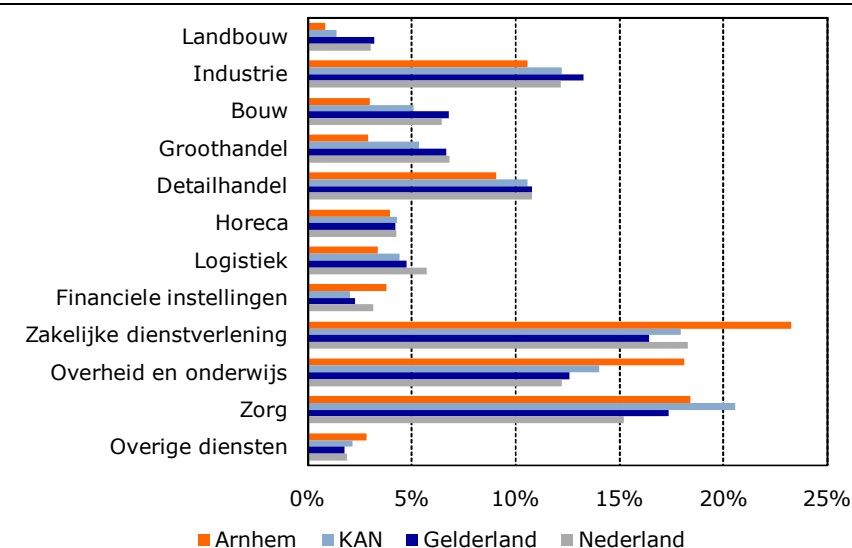
Op het dieptepunt van de recessie, in het tweede kwartaal van 2009, was het niveau van het BBP-volume 5,2 procent lager dan het voorlopig hoogtepunt in het eerste kwartaal van 2008. In het tweede kwartaal van 2010 is dit verschil teruggelopen tot 2,8 procent. Sinds de Nederlandse economie in het derde kwartaal van 2009 weer begon met groeien is dus bijna de helft van de daling weer goedgeemaakt. Voor verdere economische groei zal vooral de binnenlandse vraag moeten toenemen en dus de consument de hand van de knip moeten halen. En met de op handen zijnde bezuinigingen en de onzekerheid daarover is het zeer de vraag wanneer dat zal gebeuren. Daarom verwachten wij voor de komende kwartalen een meer gematigde economische groei. De economische groei zal over heel 2010 naar verwachting ongeveer 1,75 procent bedragen, over heel 2011 ongeveer 1,5 procent.

1.2 De economie van Arnhem

Productiestructuur

De structuur van de economie verschilt per regio, zoals is te zien in figuur 1.1. Zo kennen we in Nederland bijvoorbeeld typische industrieregio's, agrarische regio's en toeristische regio's. Over het algemeen kenmerken de stedelijke gemeenten zich door een relatief groot aandeel van diensten. Dat geldt ook voor Arnhem. In vergelijking met Nederland is het belang van diensten in de economie (in termen van werkgelegenheid) hoger dan landelijk. Vooral de zakelijke dienstverlening, overheid & onderwijs en de zorg zijn sterk vertegenwoordigd. De productiesectoren (landbouw, industrie en bouw), de handel en de logistiek zijn daarentegen ondervertegenwoordigd.

Figuur 1.1: Productiestructuur (aandeel banen per sector)

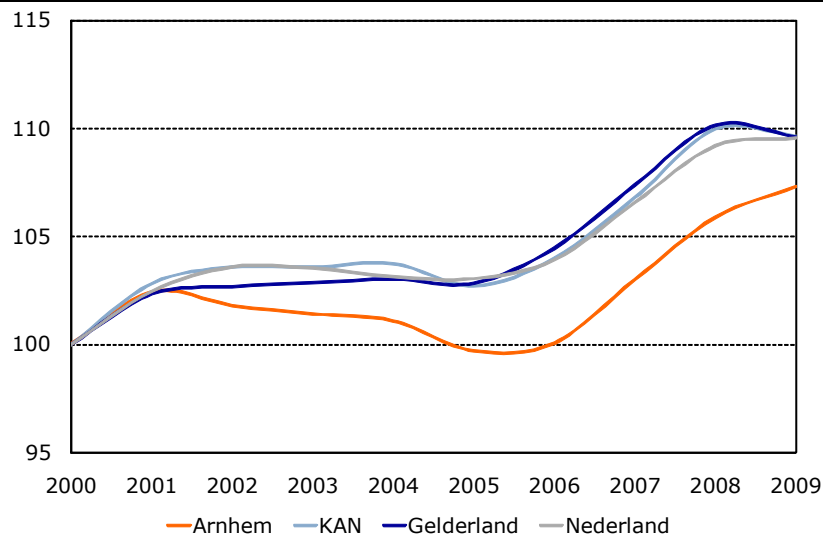
Bron: LISA, bewerking Rabobank

Werkgelegenheidsontwikkeling

Arnhem heeft het afgelopen decennium een bijzondere werkgelegenheidsontwikkeling gekend (figuur 1.2). In Nederland als geheel stagneerde de werkgelegenheidsgroei in de periode tussen 2001 en 2005 (een daling van 0,6 procent) als gevolg van de laagconjunctuur na de internetbubble. In Arnhem was de werkgelegenheidsdaling in die periode met 2,7 procent behoorlijk groter. De transport- en ICT-sector kregen in die periode een flinke klap, maar opvallend is vooral de zakelijke dienstverlening. Deze sector zag landelijk een groei, maar kromp fors in Arnhem. Na 2005 belandden Nederland en Arnhem in een nieuwe periode van hoogconjunctuur. Het aantal banen steeg tussen 2005 en 2009 met respectievelijk 6,3 en 7,6 procent. De energiesector maakte in Arnhem overigens een forse groei door in de periode 2000-2009. Het aantal banen verviervoudigde, van ongeveer 900 in 2000 tot ruim 3.700 in 2009.

Uiteraard heeft de economische recessie, die in 2009 greep kreeg op de werkgelegenheid, een negatief effect gehad. Het aantal banen daalde in 2009. Harde cijfers zijn hier nog niet over bekend, maar volgens de prognose zal de werkgelegenheid in Nederland in 2010 1,7 procent lager liggen dan in 2009. In Arnhem bedraagt de krimp naar verwachting 0,7 procent. Inmiddels trekt de economie weer aan, waardoor de werkgelegenheid in 2011 naar verwachting weer een lichte stijging zal laten zien, zowel in Nederland als in Arnhem. Hierover meer in hoofdstuk 2.

Figuur 1.2: Werkgelegenheidsontwikkeling (index 1996 = 100)

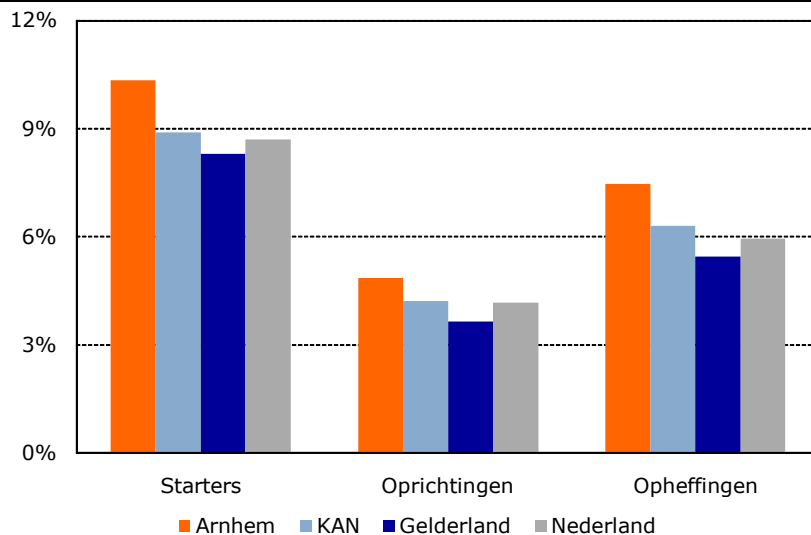
Bron: LISA, bewerking Rabobank

Bedrijvendynamiek

De dynamiek van het bedrijfsleven geeft een indicatie van het vestigingsklimaat van een regio, maar ook van het ondernemerschap. Daarbij heeft dynamiek ten onrechte vaak alleen een positieve klank. Dynamiek gaat immers niet alleen om starters, oprichtingen van nevenvestigingen en immigrerende bedrijven, maar ook om opheffingen en vertrekkende

ondernemers. In figuur 1.3 is het relatieve aantal starters, oprichtingen en opheffingen weergegeven. Wat direct opvalt, is dat Arnhem dynamischer is dan de omgeving, maar ook dan Nederland als geheel. Dat is niet verwonderlijk, een hoge bedrijvendynamiek past bij steden. Maar ook in vergelijking met Nijmegen is Arnhem iets dynamischer. De stad heeft zelfs een hoger starterspercentage dan Amsterdam. Daar staan weliswaar ook relatief meer opheffingen tegenover.

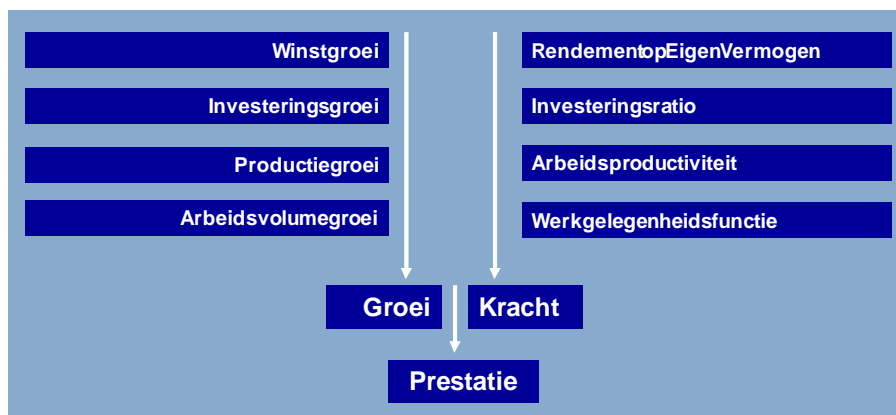
Figuur 1.3: Bedrijvendynamiek, jaarlijks gemiddelde 2006-2008

Bron: KvK, bewerking Rabobank

1.3 Over de Regionaal-Economische Thermometer

De Regionaal-Economische Thermometer (RET) meet de economische prestaties van Nederlandse regio's en vergelijkt deze met het Nederlandse gemiddelde. De prestaties worden gemeten aan de hand van acht variabelen. Deze acht variabelen zijn ondergebracht bij twee indicatoren: 'economische groei' en 'economische kracht'. De economische groei bevat variabelen die een indicatie geven van de ontwikkeling en kan worden beschouwd als een conjunctuurindicator. De variabelen behorende bij economische kracht geven een indruk van de structuur en de gezondheid van het bedrijfsleven. Economische groei en economische kracht vormen samen de score voor de 'economische prestatie'. In de onderstaande figuur wordt de opbouw van het model weergegeven. In bijlage I zijn de definities van de acht variabelen opgenomen.

De economische prestatie van een regio waarderen we met een rapportcijfer. Voor elke variabele zetten we de gemiddelde waarde in Nederland op een zes. Stel dat de gemiddelde winstgroei in Nederland 10 procent bedraagt, dan krijgt een regio met een gemiddelde winstgroei van 10 procent een zes als rapportcijfer. Als de winstgroei boven de zes ligt, is het rapportcijfer hoger dan een zes. Een waardering met een cijfer onder de zes duidt op een minder dan gemiddelde score en wordt daarom als onvoldoende beoordeeld¹. Het rapportcijfer voor 'economische groei' en 'economische kracht' is het ongewogen gemiddelde van de rapportcijfers voor respectievelijk de vier groei- en de vier krachtvariabelen. Het rapportcijfer voor de economische prestatie is het ongewogen gemiddelde van de cijfers voor groei en kracht.

In economisch opzicht was 2009 het slechtste jaar dat de meeste mensen in Nederland bewust hebben meegemaakt. Dat geldt voor Nederland als geheel, maar ook voor de veertig regio's die we binnen Nederland onderscheiden. In elke regio was in 2009 sprake van economische krimp. In die context moeten termen als 'een goede prestatie' worden gelezen, in vergelijking met Nederland als geheel.

De rapportcijfers zijn berekend op basis van verschillende bronnen. Dit zijn onder andere de MKB-database en de Monitor Bedrijfsactiviteit van de Rabobank, de financiële jaarrekeningen van het CBS en de werkgelegenheidscijfers uit het zogenoemde LISA-bestand (Landelijk Informatie Systeem Arbeidsorganisaties). De rapportcijfers worden ieder jaar opnieuw berekend met de meest actuele gegevens. Hierdoor kunnen er verschillen ontstaan tussen de cijfers die wij dit jaar over 2008 presenteren en de cijfers die wij komend jaar over hetzelfde jaar presenteren. Deze verschillen hebben te maken met actualisatie van het bronmateriaal.

¹ De rapportcijfers variëren van 3 tot 9. De mate waarin de regionale score afwijkt van het gemiddelde van alle regio's (de standaarddeviatie) vertaalt zich in punten die de regio meer of minder krijgt toebedeeld dan dat landelijke gemiddelde: een zes.

1.4 Thermometerstand

In de jaarlijkse Regio Top 40 worden de veertig Nederlandse regio's gerangschikt naar hun economische prestatie in het afgelopen jaar. De Regio Top 40 in 2009 liet een flink aantal verschuivingen zien ten opzichte van 2008. Vooral de regio's met een relatief groot belang van de industrie (Delfzijl en omgeving, Groot-Rijnmond, Twente, Zuid-Limburg, Zuidoost-Brabant en IJmond) zakten naar de onderste regionen. Dit heeft te maken met het feit dat de industrie als eerste en als hardste werd geraakt door de recessie. De nummer 1 van 2009 is Agglomeratie Den Haag. Ook dat heeft grotendeels met de sectorstructuur van de regio te maken. De overheid werd in 2009 veel minder door de recessie geraakt².

In de Regio Top 40 van 2008 stond het Knooppunt Arnhem/Nijmegen (KAN)³ op plaats 36⁴. Een lage score voor een stedelijke regio. In de Top 40 van 2009 klom de regio naar plaats 14. Deze hogere positie heeft de regio te danken aan een relatief betere prestatie in 2009. In vergelijking met Nederland als geheel, presteerde het bedrijfsleven in het KAN in 2009 beter dan in 2008. Dit wordt hier benadrukt omdat 2009, zoals gezegd, een slecht jaar was, ook voor het KAN. De werkelijke groeicijfers waren alle vier negatief. Deze paragraaf laat echter alleen de rapportcijfers zien. Later in dit hoofdstuk gaan we in op de absolute cijfers. Dan blijkt dat zowel Arnhem als het KAN als geheel hun economie in 2009 zagen krimpen, ondanks de voldoende die zij krijgen.

Het bedrijfsleven in Arnhem krijgt met een 6,6 een ruime voldoende voor haar economische prestatie in 2009 (figuur 1.4). De gemeente scoort daarmee beter dan het KAN en iets beter dan Nijmegen. Bovendien is de prestatie beter dan in 2008. Dat laatste geldt ook voor Nijmegen en het KAN als geheel.

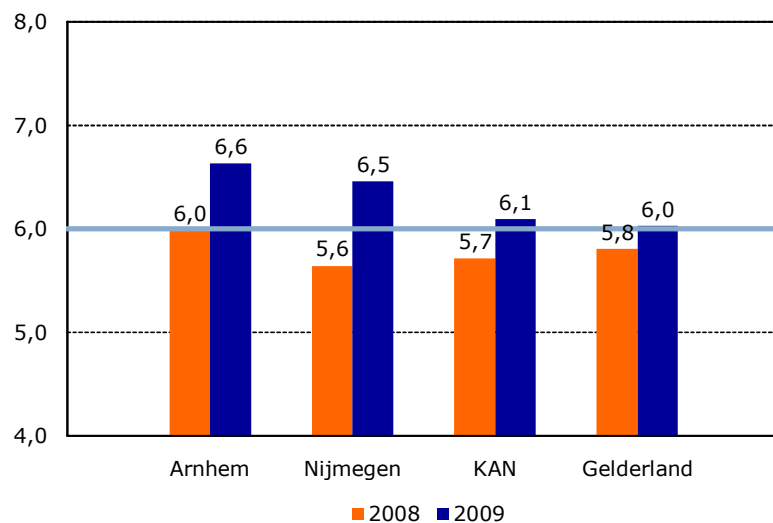
---

2 Bron: Rabobank: Regio Top 40, juni 2010.

3 Het Knooppunt Arnhem Nijmegen bestaat uit de gemeenten Arnhem, Beuningen, Doesburg, Druten, Duiven, Groesbeek, Heumen, Lingewaard, Millingen aan de Rijn, Nijmegen, Overbetuwe, Renkum, Rheden, Rijnwaarden, Rozendaal, Ubbergen, Westervoort, Wijchen en Zevenaar.

4 Bron: Rabobank: Regio Top 40, juni 2009.

Figuur 1.4: Economisch presteren

Bron: Rabobank/EIM

Het Knooppunt Arnhem/Nijmegen bestaat uit 19 gemeenten. Deze gemeenten zijn, met uitzondering van vier gemeenten waarvan het bronmateriaal niet toerijkend is⁵, in tabel 1.1 gerangschikt naar hun economische prestatie in 2009. De stedelijke gemeenten Arnhem en Nijmegen voeren de lijst aan. Vooral voor Nijmegen is dat een flinke stijging op de lijst. Ook Ubbergen maakte een grote sprong op de ranglijst. In negatieve zin vallen vooral Duiven en Rijnwaarden op. Duiven vanwege de forse daling op de ranglijst. Rijnwaarden omdat die gemeente zowel in 2009 als in 2008 onderaan staat.

Tabel 1.1 Ranglijst economische prestatie

	2009		2008	
	Positie	Score	Positie	Score
Arnhem	1	6,6	3	6,0
Nijmegen	2	6,5	8	5,6
Ubbergen	3	6,4	13	5,5
Groesbeek	4	6,4	7	5,7
Renkum	5	6,0	2	6,0
Overbetuwe	6	6,0	1	6,3
Lingewaard	7	5,8	10	5,6
Druten	8	5,7	12	5,5
Zevenaar	9	5,7	5	5,8
Heumen	10	5,5	14	5,4
Rheden	11	5,4	11	5,5
Wijchen	12	5,4	6	5,7
Duiven	13	5,2	4	6,0
Beuningen	14	5,0	8	5,6
Rijnwaarden	15	4,7	15	5,3

Bron: Rabobank/EIM

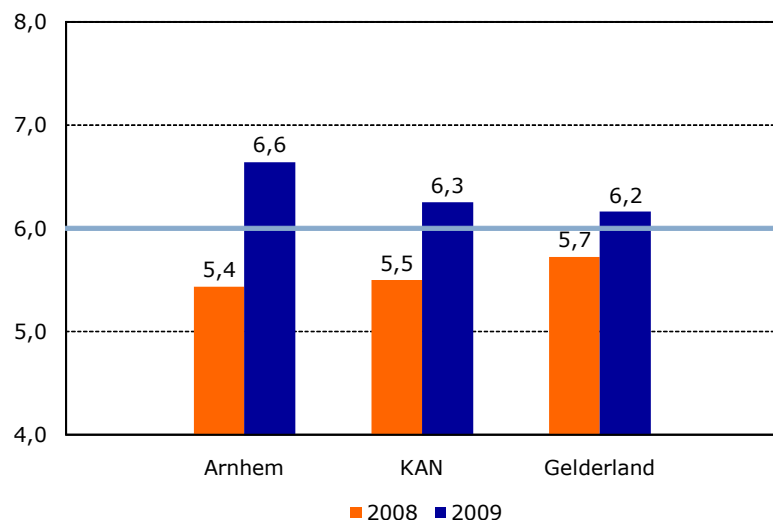
⁵ Dit zijn Doesburg, Millingen aan de Rijn, Rozendaal en Westervoort.

De ruime voldoende voor haar economische prestatie en de nummer 1 positie in de ranglijst heeft Arnhem onder meer te danken aan een goede score voor de economische groei. De gemeente krijgt hiervoor een 6,6. Wat betreft economische groei scoort Arnhem beter dan het KAN als geheel, maar vooral het verschil met 2008 is opvallend. Ook het KAN liet een stijgende score zien. Voor economische kracht krijgt Arnhem eveneens een 6,6. Zeker in vergelijking met de onvoldoende van het KAN als geheel is dat een goede prestatie te noemen. Verder valt op dat de verschillen met vorig jaar minimaal zijn. De score voor economische kracht is stabiel door de tijd heen. De structuur en de gezondheid van het bedrijfsleven veranderen niet snel, terwijl de groeicijfers juist veel fluctuaties laten zien.

Figuur 1.5: Economische groei

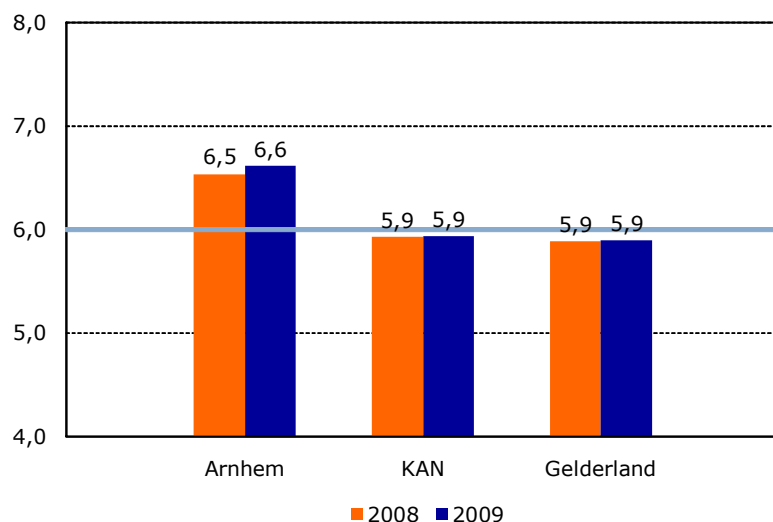
Bron: Rabobank/EIM

Figuur 1.6: Economische kracht

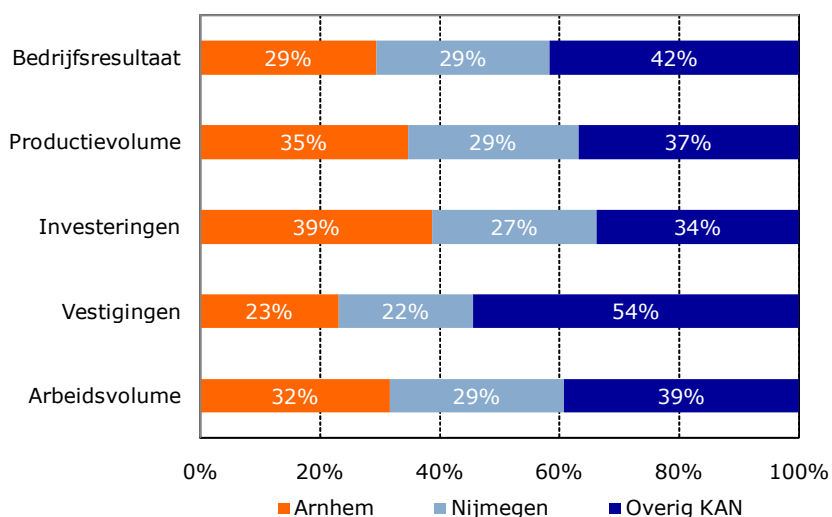

Bron: Rabobank/EIM

De prestaties van het bedrijfsleven in het KAN worden voor een groot deel bepaald door het bedrijfsleven in de gemeenten Arnhem en Nijmegen. Dit blijkt uit figuur 1.7, waarin staat welk aandeel de twee gemeenten hebben in het bedrijfsresultaat, het productievolume (bruto toegevoegde waarde), de investeringen, het aantal bedrijfsvestigingen en het arbeidsvolume van het Knooppunt Arnhem-Nijmegen. Het belang van Arnhem in de totale regionale investeringen is met 39 procent het grootst, dat in het totale aantal vestigingen met 23 procent het kleinst. Daaruit kunnen we opmaken dat de gemiddelde bedrijfsgrootte in Arnhem hoger is dan in het KAN als geheel.

Figuur 1.7: Verdeling bedrijfsleven in het KAN, 2009

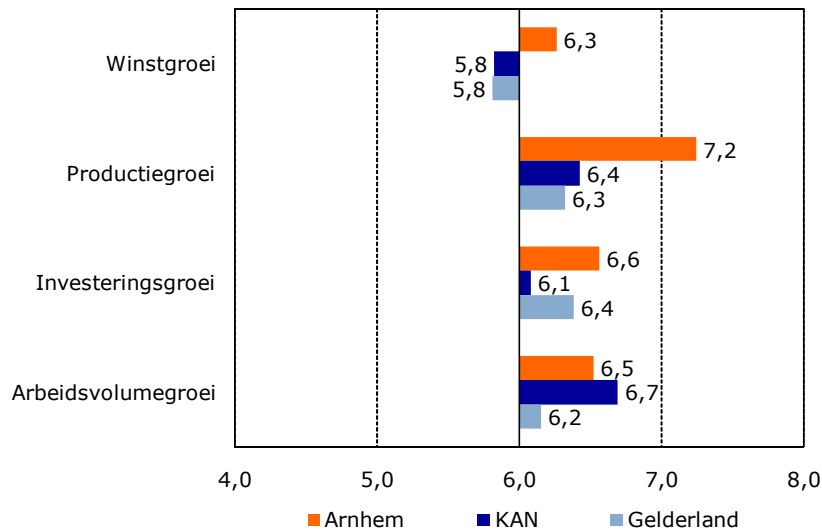
Bron: Rabobank/EIM

1.5 Economische groei

De variabelen behorende bij economische groei zijn de conjunctuurindicatoren. De economische recessie werd pas in de tweede helft van 2008 goed zichtbaar, en dan met name in het vierde kwartaal. 2008 was dan ook nog een jaar van economische groei. In 2009 viel de grootste klap. Het zal niet verbazen dat de groeicijfers in werkelijkheid krimp cijfers zijn. De winst, de productie, de investeringen en het arbeidsvolume daalden allemaal in 2009. Hoewel Arnhem met een 6,6 een mooi rapportcijfer krijgt voor economische groei, is dat wel het perspectief waarin dat cijfer moet worden beschouwd. Er was sprake van krimp, maar die krimp was kleiner dan landelijk. Vandaar de voldoende.

Figuur 1.8 toont de scores van de vier onderliggende variabelen van economische groei. Zie tabel 1.2 aan het einde van dit hoofdstuk voor een overzicht van de absolute groeicijfers. Uit de figuur blijkt dat de regio op alle groei-indicatoren beter presteerde dan het Nederlandse gemiddelde en, op arbeidsvolumegroei na, beter dan het KAN. Vooral op het gebied van productiegroei scoorde het bedrijfsleven in Arnhem goed.

Figuur 1.8: Indicatoren economische groei, 2009

Bron: Rabobank/EIM

Forse winstdaling, maar minder dan landelijk

De winstgroei wordt berekend door het totale bedrijfsresultaat van de bedrijven in de regio af te zetten tegen het bedrijfsresultaat in het voorgaande jaar. Wat dan blijkt is dat de winst in Arnhem met 24 procent is gedaald. Toch krijgt Arnhem een voldoende (6,2), aangezien de winst landelijk met 26 procent daalde. Ook in vergelijking met het KAN als geheel presteerde Arnhem goed. In de regio daalde de winst zelfs met 28 procent. In Arnhem daalde de winst vooral in de productiesector en de handel. De zorg wist het verlies te beperken en de commerciële dienstverlening in Arnhem zag haar winst zelfs toenemen in 2009.

Productiedaling valt mee

De productiegroei wordt gemeten door de omvang van de bruto toegevoegde waarde te vergelijken met deze omvang een jaar eerder. In Arnhem daalde de productie in 2009 met 2,1 procent. Gezien de landelijke productiedaling van 4 procent valt dat mee. Arnhem krijgt daarom 7,2 voor productiegroei. Ook in het KAN was de daling van de productie met 3,4 procent lager dan landelijk. Ook hiervoor geldt dat de daling in Arnhem het grootst was in de productiesector en de handel, terwijl de commerciële diensten en de zorg de productie zagen stijgen.

Daling van de bedrijfsinvesteringen

Hoewel de bedrijfsinvesteringen in Arnhem met 13 procent afnamen, krijgt de gemeente hiervoor toch een voldoende (6,6). De landelijke daling van de investeringen was namelijk nog groter. Daarmee presteerde Arnhem ook beter dan het KAN, wat ongeveer op het landelijk gemiddelde lag. Landelijk daalde de investeringen vooral in de industrie en in mindere mate in de bouw, vervoer & logistiek en de zakelijke dienstverlening. Zo ook in Arnhem.

Arbeidsvolumegroei 2008 teniet gedaan in 2009

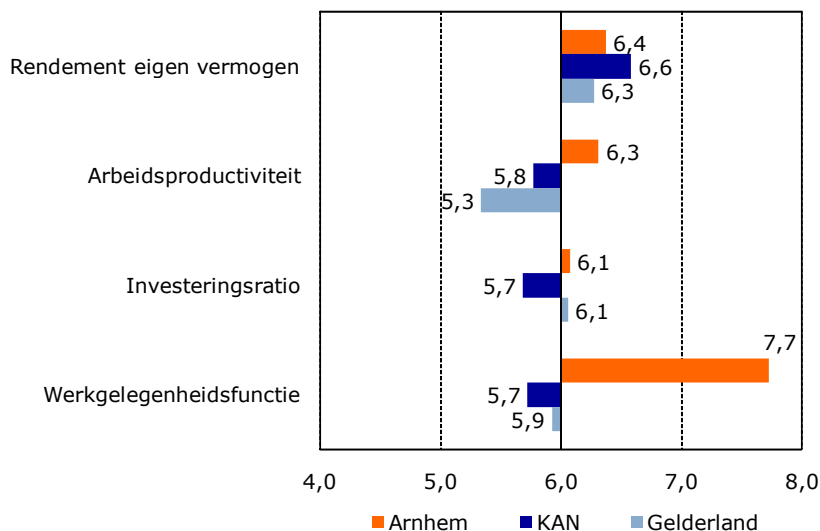
Het arbeidsvolume is de werkgelegenheid gemeten in arbeidsjaren (fulltime banen). Het aantal banen is dus altijd groter dan het arbeidsvolume omdat er ook parttime banen zijn. Zowel landelijk als in Arnhem is het arbeidsvolume gedaald in 2009. Terwijl het arbeidsvolume in Arnhem in 2008 nog steeg met 1 procent, was er een daling van 1,3 procent in 2009. Daarmee valt de daling mee in vergelijking met Nederland als geheel (-1,6 procent) en krijgt de gemeente een 6,5 als rapportcijfer. De daling in Arnhem was het grootst in de zakelijke dienstverlening, een zeer arbeidsintensieve sector, gevolgd door de industrie, vervoer & logistiek en de financiële dienstverlening. De (semi-)overheid zag een lichte groei van het arbeidsvolume, terwijl de zorg in Arnhem het aantal fulltime banen met maar liefst 3 procent zag toenemen.

1.6 Economische kracht

De vier variabelen behorende bij economische kracht geven een indicatie van de gezondheid van de economie. Deze fluctueren minder door de tijd heen, al hebben de negatieve groei-cijfers in 2009 wel invloed gehad. De groei- en krachtvariabelen zijn immer direct gekoppeld aan elkaar. Zo daalt bijvoorbeeld het rendement op eigen vermogen door de winstdaling.

Figuur 1.9 laat zien dat Arnhem ook op de vier krachtvariabelen beter scoort dan het landelijk gemiddelde en, op het rendement op eigen vermogen na, beter dan het KAN. Vooral de werkgelegenheidsfunctie springt eruit. Ook hiervoor geldt dat de absolute cijfers zijn weergegeven in tabel 1.2, aan het einde van dit hoofdstuk.

Figuur 1.9: Indicatoren economische kracht, 2009

Bron: Rabobank/EIM

Rendement op eigen vermogen gedaald, maar minder dan landelijk

Het rendement op het eigen vermogen (REV) geeft de verhouding weer tussen de gerealiseerde winst (het bedrijfsresultaat) en het eigen vermogen waarmee dit is verkregen. Arn-

hem krijgt hiervoor een 6,4, wat gelijk staat aan een REV van 9 procent. Door de winstdaling is de REV gedaald ten opzichte van 2008 (12 procent), maar deze is wel hoger dan het landelijk cijfer in 2009 (7 procent). De REV was in Arnhem in 2009 hoog in de bouw, vervoer & logistiek en de zorg en zeer laag in de agrarische sector en de horeca.

Arbeidsproductiviteit bovengemiddeld

Om de arbeidsproductiviteit te meten, is de bruto toegevoegde waarde gedeeld door het totale arbeidsvolume (fte). Het is dus de gemiddelde toegevoegde waarde van een fulltime medewerker per jaar. De arbeidsproductiviteit in Nederland lag in 2009 op € 88.000. In Arnhem bedroeg de arbeidsproductiviteit in 2009 €92.000. Vandaar de voldoende, een 6,3. Opvallend is dat de arbeidsproductiviteit in Arnhem niet is gedaald ten opzichte van 2008, terwijl dat wel geldt voor Nederland als geheel (€90.000 in 2008).

De arbeidsproductiviteit is bij uitstek een variabele die sterk verschilt per sector. Hoe hoger de kapitaalintensiteit (en dus hoe lager de arbeidsintensiteit), hoe hoger de arbeidsproductiviteit. Zo heeft de (kapitaalintensieve) industrie in Nederland een arbeidsproductiviteit van €153.000 en bedraagt de toegevoegde waarde van een fulltime werknemer in de (arbeidsintensieve) horeca 'slechts' €43.000. Het opvallende is echter dat de arbeidsintensieve sectoren, met name de industrie, zijn ondervertegenwoordigd in Arnhem. De hoge arbeidsproductiviteit heeft de stad te danken aan een zeer hoge arbeidsproductiviteit in de zakelijke dienstverlening. In één arbeidsjaar wordt in die sector €107.000 aan waarde toegevoegd (landelijk €78.000). Aangezien dat de grootste sector is in Arnhem (in termen van werkgelegenheid (zie figuur 1.1), maar vooral in termen van toegevoegde waarde), heeft dat een grote invloed op de totale arbeidsproductiviteit.

Investeringsratio daalde tot op landelijk niveau

De investeringsratio is het deel van de bruto toegevoegde waarde dat wordt geïnvesteerd. Dit kengetal geeft een indruk van de mate waarin het bedrijfsleven bereid is om te investeren en (in sommige gevallen) vertrouwen heeft in de toekomst. Met een investeringsratio van 18 procent behaalde het bedrijfsleven in Arnhem een vergelijkbare investeringsratio met die van Nederland als geheel, maar een hogere investeringsratio dan het KAN. De investeringsratio is wel gedaald ten opzichte van 2008 (21 procent), wat te maken heeft met de daling van de bedrijfsinvesteringen. De verschillen tussen sectoren zijn echter groot. In de productiesectoren, behalve de landbouw, was de investeringsratio erg laag in 2009, zowel in Arnhem als landelijk. In de commerciële dienstverlening was de bereidheid om te investeren juist erg hoog, eveneens zowel in Arnhem als landelijk.

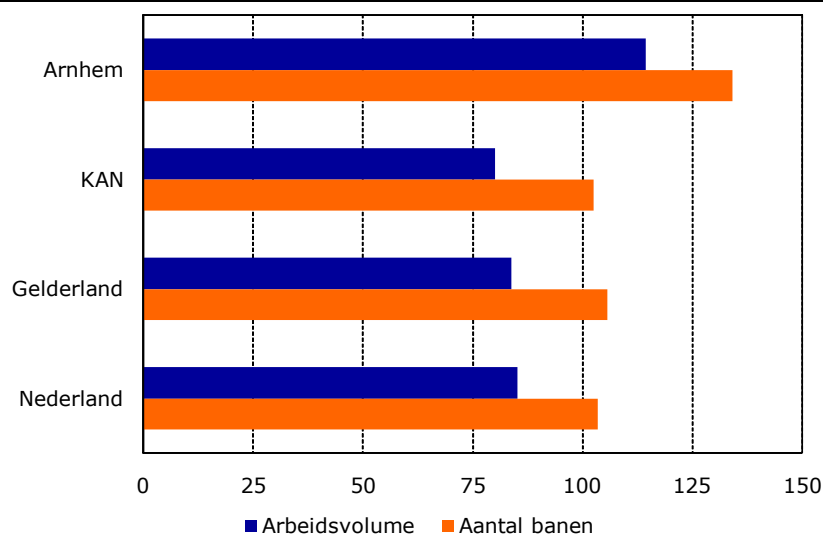
Zeer hoge werkgelegenheidsfunctie

De werkgelegenheidsfunctie van een regio geeft de verhouding weer tussen het arbeidsvolume en de beroepsbevolking (personen in de leeftijd van 15-65 jaar die zich beschikbaar stellen op de arbeidsmarkt) in een gebied. Dit geeft een indicatie van het belang van de regio als werkverschaffer. Normaliter ligt deze verhouding hoger naarmate de gemeente meer stedelijk is. De werkgelegenheidsfunctie in Arnhem bedraagt maar liefst 114, wat betekent dat voor elke 100 leden van de beroepsbevolking 114 fulltime banen (arbeidsjaren) beschikbaar zijn. Daarmee staat Arnhem op plaats 23 van alle Nederlandse gemeenten en blijft de gemeenten de vier grote steden in de Randstad voor. Een verklaring hiervoor is niet

eenvoudig te vinden. Arnhem beschikt nu eenmaal over een grote werkgelegenheid. De werkgelegenheidsfunctie is echter een ratio en wordt dus ook bepaald door de omvang van de beroepsbevolking. Aangezien Arnhem wordt omringd door een groot aantal dorpen met een prettig leefklimaat, is het denkbaar dat veel werknemers in Arnhem in die dorpen wonen en dus dagelijks naar de stad pendelen.

In figuur 1.10 is de werkgelegenheidsfunctie weergegeven. Daarin staat het arbeidsvolume en het aantal banen per 100 leden van de beroepsbevolking. Zoals gezegd is het aantal banen altijd hoger dan het arbeidsvolume. De verhouding tussen beide geeft een indicatie van de mate waarin parttime banen worden aangeboden. Hoe groter het verschil, hoe meer parttime banen. In Arnhem is die verhouding lager dan landelijk.

Figuur 1.10: Werkgelegenheidsfunctie, 2009

Bron: Rabobank/EIM

Tabel 1.2: Absolute cijfers Arnhem, KAN en Nederland

	Arnhem		KAN		Nederland	
	2008	2009	2008	2009	2008	2009
Economische groei						
Winstgroei	0,7%	-24,2%	1,8%	-27,9%	2,4%	-26,4%
Productiegroei	4,8%	-2,2%	4,7%	-3,4%	4,8%	-4,0%
Investeringsgroei	5,5%	-13,4%	5,6%	-14,2%	5,9%	-14,3%
Arbeidsvolumegroei	1,0%	-1,3%	1,0%	-1,3%	1,5%	-1,6%
Economische kracht						
Rentabiliteit eigen vermogen	12%	9%	15%	10%	12%	7%
Arbeidsproductiviteit (x 1.000)	€ 92	€ 92	€ 86	€ 84	€ 90	€ 88
Investeringsratio	21%	18%	18%	16%	20%	18%
Werkgelegenheidsfunctie	119	114	82	80	87	85

Bron: Rabobank/EIM

2 Verwachtingen tot 2012

Zoals aan het begin van deze studie aangegeven en zoals we allemaal weten, was 2009 in economisch opzicht een rampjaar. Hoewel het einde van de recessie officieel werd ingeluid in het derde kwartaal van 2009, is het herstel sindsdien nog niet echt overtuigend. In 2010 en 2011 ligt de verwachte reële groei van de Nederlandse economie van 1,5 procent onder de trend van voor de crisis. De acute crisis mag dan voorbij zijn, de gevolgen ervan zullen nog lang voelbaar blijven. Het productieverlies bij bedrijven, het onvolledige herstel van de financiële markten, de oplopende werkloosheid en het tekort op de overheidsbegroting hebben grote gevolgen voor consumenten en bedrijven.

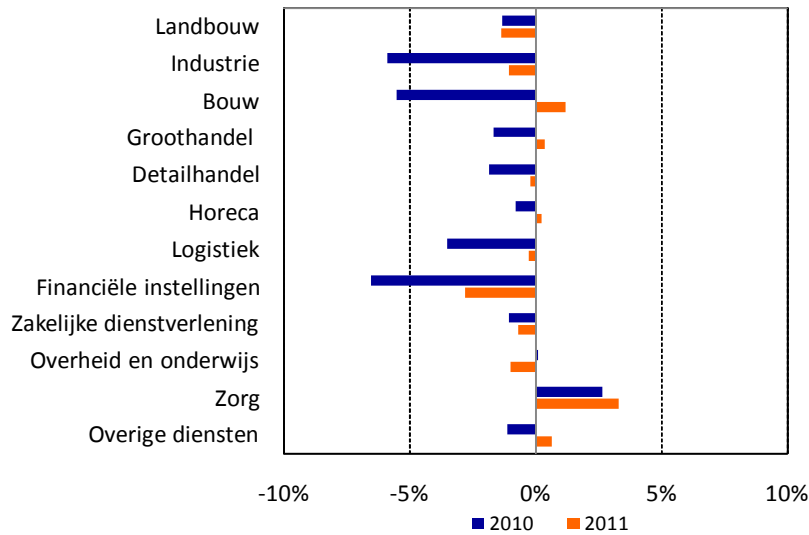
Regio's verschillen in de mate waarin zij door de recessie worden geraakt. Om hier inzicht in te bieden, is door Rabobank Nederland de Regionale Conjunctuur Barometer ontwikkeld. Hiermee worden de gevolgen van de economische recessie voor Arnhem in 2010 en 2011 berekend. Daarbij kijken we naar de ontwikkeling van de werkgelegenheid, de werkloosheid en het productievolume van het bedrijfsleven in Arnhem en vergelijken deze met het KAN, Gelderland en Nederland als geheel.

2.1 Banenverlies in Arnhem valt mee

Net als bij het economisch presteren, wordt de invloed van de recessie op de lokale economie mede bepaald door de aard van die economie, de sectorstructuur. De ene sector wordt immers eerder of harder getroffen dan de andere. De verdeling van het aantal banen over de sectoren (figuur 1.1) liet al zien dat in Arnhem het belang van vooral de zakelijke dienstverlening en in mindere mate overheid en onderwijs en de zorg, relatief groot is. In vergelijking met Nederland zijn de landbouw, de industrie, de bouw, de handel en de logistiek in Arnhem juist relatief kleine sectoren.

De verwachte werkgelegenheidsontwikkeling verschilt per sector. In figuur 2.1 is de prognose van de groei van het aantal banen in Nederland per sector weergegeven. Op overheid en onderwijs na is het werkgelegenheidsverlies naar verwachting in elke sector in 2010 groter dan in 2011. De sectorale verschillen zijn groot. Volgens de prognoses moeten de industrie, de bouw en de financiële instellingen het meeste inleveren, terwijl de zorg zelfs groei mag verwachten.

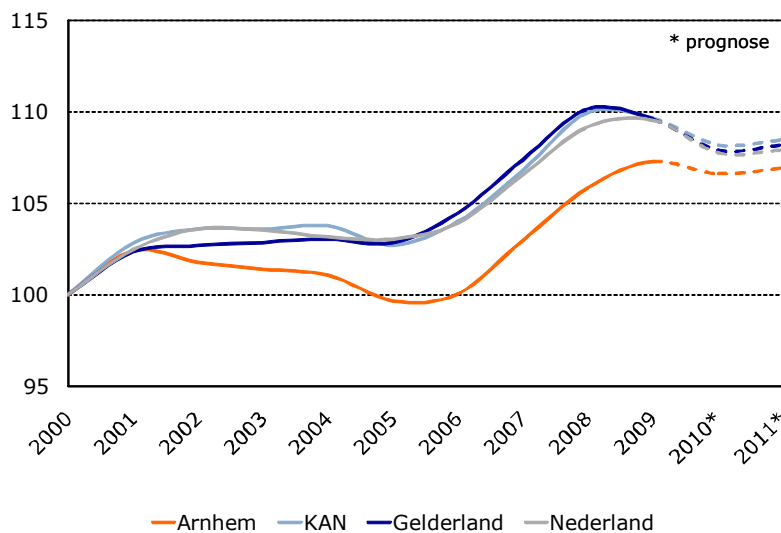
Figuur 2.1: Prognose landelijke werkgelegenheidsontwikkeling

Bron: LISA, Rabobank/EIM

In figuur 2.2 is de prognose van de werkgelegenheidsontwikkeling voor Arnhem, het KAN, Gelderland en Nederland weergegeven. In hoofdstuk 1 zagen we al dat Arnhem in de periode van 2001 tot 2005 een tegenvallende werkgelegenheidsontwikkeling kende. Daarna maakte de gemeente een ontwikkeling door die parallel loopt aan de landelijke groei. Door de recessie daalt het aantal banen in Nederland in 2010 naar verwachting met 1,7 procent. In Arnhem is de krimp volgens de prognose 1 procentpunt lager, 0,7 procent. Voor 2011 wordt een zeer bescheiden landelijke groei van de werkgelegenheid verwacht van 0,2 procent. Arnhem zit daar met een verwachte groei van 0,3 procent net boven.

Figuur 2.2: Prognose werkgelegenheidsontwikkeling Arnhem

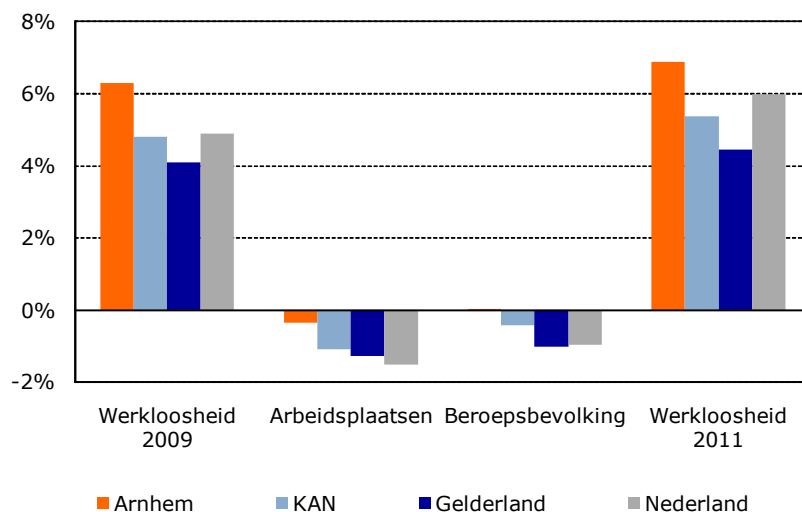
Bron: LISA, Rabobank/EIM

De eerder genoemde sectorstructuur van Arnhem is de voornaamste oorzaak van de lagere werkgelegenheidskrimp in 2010. Vooral het relatief grote belang van de zakelijke dienstverlening en de zorg en de ondervertegenwoordiging van de industrie en de bouw dempen de krimp van het aantal banen.

2.2 Werkloosheid neemt toe

Door de afname van de werkgelegenheid neemt de werkloosheid in nagenoeg alle gemeenten in Nederland toe. In veel Nederlandse gemeenten daalt echter ook de beroepsbevolking⁶. Hierdoor neemt de vraag naar werk af, wat een dempend effect heeft op de werkloosheidsstijging⁷. In figuur 2.3 wordt getoond wat het effect is van het banenverlies en de ontwikkeling van de beroepsbevolking op de werkloosheid. Daarbij wordt tevens rekening gehouden met woon-werkverkeer. Een daling van de werkgelegenheid in bijvoorbeeld Nijmegen heeft immers ook gevolgen voor de werkloosheid in Arnhem aangezien een deel van die banen door werknemers uit Arnhem wordt bezet.

Figuur 2.3: Ontwikkeling werkloosheid, arbeidsplaatsen en beroepsbevolking

Bron: LISA, Rabobank/EIM

Met 6,3 procent was de werkloosheid in Arnhem in 2009 hoger dan landelijk (4,9 procent), maar vooral in vergelijking met het KAN (4,8 procent) en Gelderland (4,1 procent) is de hoge werkloosheid opvallend. Zoals gezegd zal de werkgelegenheid in Arnhem in de periode 2009-2011 nauwelijks dalen. In de omliggende regio en Nederland als geheel is sprake van een veel grotere krimp. De Nederlandse beroepsbevolking daalt ook, vooral als gevolg van de vergrijzing. In Arnhem is dat niet het geval. De beroepsbevolking blijft waarschijnlijk op het huidige niveau, wat niet bijzonder is voor een stad van dergelijke omvang. Ook in Nij-

⁶ Het aantal mensen in de leeftijd 15 tot 65 jaar dat zich beschikbaar stelt op de arbeidsmarkt.

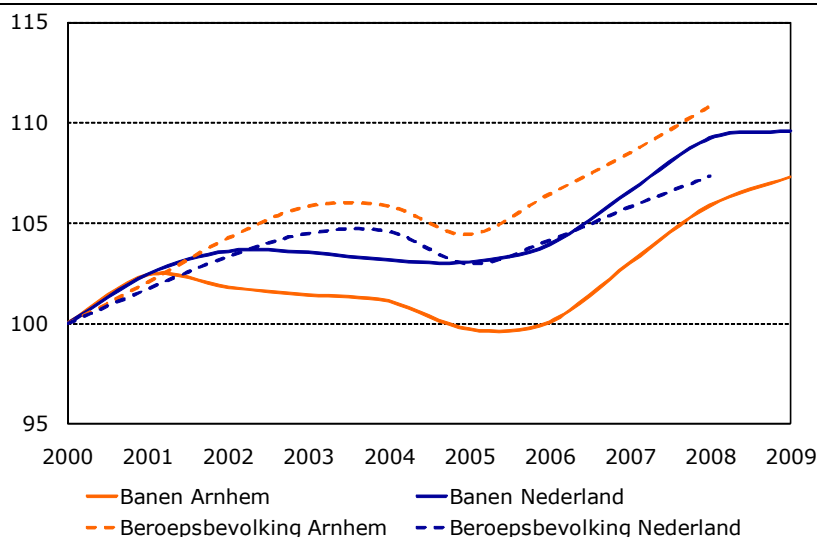
⁷ Daarbij wordt verondersteld dat het deel van de bevolking dat zich beschikbaar stelt op de arbeidsmarkt gelijk blijft.

megen blijft de beroepsbevolking naar verwachting ongeveer gelijk. Deze twee ontwikkelingen leiden er samen toe dat de werkloosheid in Arnhem waarschijnlijk zal stijgen tot 6,9 procent in 2011. In vergelijking met Nederland (6,0 procent) is dat nog steeds hoog, maar de geprognosticeerde groei van de werkloosheid is in Arnhem veel lager.

De hoge werkloosheid verklaard

De hoge werkloosheid is een gevolg van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Arnhem heeft met 114 fulltime banen per 100 leden van de beroepsbevolking een zeer hoge werkgelegenheidsfunctie. Zonder verdere analyse zou men kunnen concluderen dat dit zou moeten leiden tot een lage werkloosheid. Het maakt Arnhem echter ook een werkstad die werknemers van buitenaf aantrekt. Veel banen in Arnhem worden vervuld door forensen die niet tot de Arnhemse beroepsbevolking behoren. In Amsterdam en Rotterdam, maar ook in Nijmegen bedraagt dat aandeel ongeveer 50 procent, in Arnhem 60 procent. Daarnaast heeft de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de beroepsbevolking in het afgelopen decennium geleid tot een stijging van de werkloosheid (figuur 2.4). In Nederland groeide zowel de het aantal banen als de beroepsbevolking, maar over tien jaar gezien steeg het aantal banen harder. In Arnhem was het omgekeerde het geval. De beroepsbevolking groeide sneller dan de werkgelegenheid. Oftewel, de groei naar de vraag naar arbeid oversteeg de groei van het aanbod van arbeid.

Figuur 2.4: Ontwikkeling werkgelegenheid en beroepsbevolking

Bron: LISA, ABF Research, Rabobank/EIM

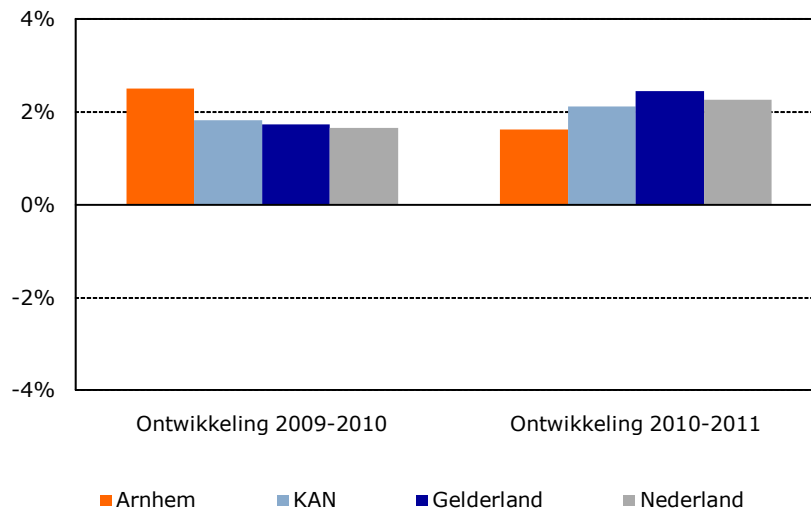
2.3 Productievolume herstelt in 2010 en 2011

In 2009 leidde de verminderde vraag naar goederen en diensten tot een sterke daling van het productievolume van bedrijven. Sinds begin 2009 zijn het producentenvertrouwen en de bezettingsgraad bij bedrijven toegenomen⁸. Het herstel van de economie is ook terug te

⁸ Bron: Rabobank: Economisch Kwartaalbericht, maart 2010

zien in de verwachte regionale en landelijke ontwikkeling van het productievolume (figuur 2.5). Naar verwachting bedraagt de productiegroei in Arnhem 2,5 procent in 2010 en 1,6 procent in 2011. In de twee jaren samen groeit het productievolume volgens de prognose met 4,2 procent, wat iets hoger ligt dan de landelijke groei van 4,0 procent.

Figuur 2.5: Ontwikkeling productievolume bedrijfsleven 2009-2011

Bron: LISA, Rabobank/EIM

Tot besluit

Goede economische prestatie

De Arnhemse economie heeft in 2009 goed gepresteerd. Belangrijk om daarbij te vermelden is dat het een relatief goede prestatie betreft. Hoewel de gemeente met een 6,6 een voldoende krijgt en dus beter presteerde dan Nederland als geheel, werd ook Arnhem flink geraakt door de recessie. De groeicijfers waren alle vier negatief en ook de gezondheid van het bedrijfsleven daalde. Desalniettemin een goede prestatie, gegeven het zware economische tij.

Lichtpuntjes aan de horizon

De economische recessie is nog niet voorbij. Hoewel de eerste tekenen van herstel zich voordoen en we inmiddels vier kwartalen economische groei achter de rug hebben, blijven de gevolgen van de hevige krimp in 2009 ook de komende jaren voelbaar. De werkgelegenheid in Nederland daalt in 2010, naar verwachting met 1,7 procent. Arnhem doet het met een verwachte daling van slechts 0,7 procent wat dat betreft goed. In 2011 mag de gemeente zelfs een lichte stijging van de werkgelegenheid verwachten, gebaseerd op de landelijke sectorale werkgelegenheidsprognoses en het belang van die sectoren in de Arnhemse economie. In 2011 zal de werkloosheid naar verwachting zijn gestegen ten opzichte van 2009. Dit heeft voor een groot deel te maken met de werkgelegenheidskrimp in 2010. In veel gebieden in Nederland wordt de werkloosheidsstijging gedempt door een daling van de beroepsbevolking. Dat is in Arnhem echter niet het geval. De beroepsbevolking blijft waarschijnlijk op het huidige niveau.

Is Arnhem immuun voor conjunctuur?

In 2008, het jaar waarin de Nederlandse economie nog fors groeide, presteerde het Arnhemse bedrijfsleven ruim benedengemiddeld. In 2009, het jaar van de economische malaise, deed Arnhem het bovengemiddeld goed. En ook de komende jaren verwachten we dat de gevolgen van de economische recessie in Arnhem relatief beperkt zijn. Hoewel het over een korte periode gaat, is het verleidelijk om te concluderen dat de Arnhemse economie relatief conjunctuurgevoelig is. Ook een blik op de sectorstructuur lijkt dat te bevestigen: een ondervertegenwoordiging van conjunctuurgevoelige sectoren als de industrie en de handel en een relatief groot aandeel van sectoren die de conjunctuur veel minder volgen, zoals de zorg en de overheid.

Toch willen we hiermee niet het signaal afgeven dat sectorstructuur volledig bepalend is voor de economische ontwikkeling van regio's. Naast sectorstructuur is een veelheid aan lokale factoren verantwoordelijk voor een goede economische prestatie. Een deel van die factoren ligt vast, zoals fysieke kenmerken (ligging nabij waterwegen, beschikbaarheid van grondstoffen, et cetera). Een ander deel is echter wel aan verandering onderhevig. Denk daarbij aan het creëren van een gunstig ondernemersklimaat. Economie is niet maakbaar, maar wel faciliteerbaar. Voor de lokale en de regionale economie is het essentieel dat overheden alert zijn op wensen van ondernemers en daarop inspelen. Voor ondernemers is het

essentieel om te blijven 'ondernemen'. Dat wil onder meer zeggen: alert blijven op ontwikkelingen in de sector, de concurrentie bijhouden en blijven innoveren. Ook dienen ondernemers te beseffen dat zij evengoed een bijdrage kunnen leveren aan het ondernemersklimaat door met elkaar en andere partijen (gemeenten, Kamer van Koophandel, et cetera) in gesprek te gaan over verbeteringen. Er blijft dus altijd werk aan de winkel om een goede prestatie te bewerkstelligen en daar zijn alle belanghebbende partijen in Arnhem verantwoordelijk voor.

Bijlagen

Definities economische thermometer

Algemeen

- Arbeidsvolume: arbeidsvolume werknemers en zelfstandigen in arbeidsjaren
- Bruto toegevoegde waarde: loonkosten + afschrijvingen + financiële lasten + bedrijfsresultaat

Variabelen economisch groei

- Winstgroei: bedrijfsresultaat 2009 t.o.v. bedrijfsresultaat 2008
- Productiegroei: bruto toegevoegde waarde 2009 t.o.v. bruto toegevoegde waarde 2008
- Investeringsgroei: investeringen 2009 t.o.v. investeringen 2008
- Arbeidsvolumegroei: arbeidsvolume 2009 t.o.v. arbeidsvolume 2008

Variabelen economisch kracht

- Arbeidsproductiviteit: bruto toegevoegde waarde / arbeidsvolume
- Rentabiliteit op eigen vermogen (REV): bedrijfsresultaat als % van het eigen vermogen
- Investeringsratio: investeringen als % van de bruto toegevoegde waarde
- Werkgelegenheidsfunctie: arbeidsvolume als % van de beroepsbevolking

Literatuur

- Rabobank (2009), Regio Top 40
- Rabobank (2010), Economisch Kwartaalbericht maart 2010
- Rabobank (2010), Economisch Kwartaalbericht juni 2010
- Rabobank (2010), Economisch Kwartaalbericht september 2010
- Rabobank (2010), Regio Top 40

Colofon

De Kracht van Arnhem

Ondertitel

Economisch presteren 2009 en verwachtingen tot 2012

Auteurs

Rogier Aalders, Kennis en Economisch Onderzoek, Rabobank Nederland

Publicatiedatum:

September 2010

In opdracht van:

Rabobank Arnhem en Omstreken

Contactadres:

Rabobank Arnhem en Omstreken
Postbus 294
6800 AG Arnhem
(026) 371 44 44
info@arnhem.rabobank.nl
www.rabobank.nl/Arnhem

©RabobankNederland,2010

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigden /of openbaargemaakt doormiddel van druk, fotokopi e of op welke andere wijze dan daaronder mede begrepen g e hele of gedeeltelijke bewerking van het werk, zond er voorafgaand toestemming van Rabobank Nederland.

No part of this publication may be reproduced in an y form by print, photoprint, microfilm or any othe r means without written permission by Rabobank Nederland.